

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ СУЧАСНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Анотація. У статті за допомогою регресійного аналізу ідентифіковано торговельні ефекти у зовнішній торгівлі товарами України, які пов'язані з регіональною співпрацею, а також зроблено інтерпретацію отриманих результатів згідно з політекономічним підходом до регіональної економічної інтеграції.

Ключові слова: зовнішня торгівля, гравітаційна модель, європейська інтеграція, СНД, інституційний розвиток, регіональна економічна інтеграція

Nasadiuk I.

POLITICAL ECONOMY OF UKRAINE'S MODERN REGIONAL INTEGRATION CHOICE

Summary. In the article regression analysis identifies trade effects in the external commodity trade of Ukraine related to certain regional cooperation. Interpretation of the results is prepared with the use of political economy approach to regional economic integration.

Keywords: external trade, gravity model, European integration, CIS, institutional development, regional economic integration

1. Вступ

Українська зовнішньоекономічна політика вже довгий час розглядає питання про напрямок, можливі переваги та втрати від міжнародної інтеграції національної економіки. Два найбільш актуальні вектори – євразійський і європейський, оскільки з географічної точки зору ці два регіони є сусідніми для України та відповідають найбільшій частці української зовнішньої торгівлі. Європейський союз є економічним і монетарним союзом із єдиним ринком товарів і надає Україні торговельні преференції у рамках Генералізованої системи преференцій. Найбільш активною інтеграційною групою в євразійському напрямку є Митний союз Росії, Білорусії та Казахстану, який наполегливо пропонує Україні стати членом цієї торговельної групи. Фактично Україна має режим вільної торгівлі з країнами СНД ще з 1994 р., хоча з багатьма виключеннями. У серпні 2012 р. Україна підписала новий договір про зону вільної торгівлі з країнами СНД. Одночасно Росія запровадила утилізаційний збір для імпортованих транспортних засобів, у тому числі з України, що значно обмежило експорт вітчизняних автомобілів до Росії.

Становить практичний інтерес порівняння переваг і недоліків можливих інтеграційних векторів як засобу стимулювання динаміки економічного зростання, а також використання відповідної риторики з метою максимізації електоральної підтримки окремих політичних сил. Метою цього дослідження є ідентифікація торговельних ефектів у зовнішній торгівлі товарами України, пов'язаних з певною регіональною співпрацею, та інтерпретація результатів згідно з політекономічним підходом до регіональної економічної інтеграції.

2. Загальна характеристика регіональної орієнтації торговельних потоків

Інтеграція у певному напрямку пропонує спрощення існуючих торговельних бар'єрів з тією чи іншою групою країн. З теоретичної точки зору зниження торговельних бар'єрів технічного, організаційного і фіскального характеру спричиняє сприятливий для конкуренції (проконкурентний) ефект, створює ефект масштабу. В довгостроковому періоді таке зниження сприяє накопиченню факторів виробництва, а, отже, і більш високому темпу економічного зростання.

Актуальним питанням українського економічного розвитку є, звичайно, збільшення доданої вартості у готовій продукції. Оскільки у відкритій економіці сучасності збільшення технологічного рівня економічної території без участі у міжнародному поділі праці неможливо, питання про інтеграцію повинно бути вирішено на основі аналізу вигод та витрат від сприяння торговельним потокам у тому чи іншому напрямку. Отже, необхідне збільшення технологічної місткості експортної продукції, або збільшення доданої вартості між експортною та імпортною продукцією.

Зовнішньоторговельна статистика за останні шість років показує, що у торгівлі України з ЄС переважає імпорт технологічної продукції і експорт продовольчих товарів, мінеральних продуктів і чорних та кольорових металів. У категорії найбільш технологічної продукції – машин та устаткування – імпорт значно переважає експорт (табл. 1). У 2011 р. у країні СНД було продано 73% загального обсягу експорту машин і устаткування (натомість у європейські країни – лише 18,3%), 40% всієї експортної хімічної продукції (у країни Західної і Східної Європи – 20,3%). У 2011 р. з країн Європи отримано 47,3% сумарного імпорту машин і обладнання (з країн СНД – 17,8%), 36,8% всіх промислових виробів (15,3% з СНД), 54,4% всього імпорту хімічної продукції (23,4% з СНД) [1].

У торгівлі з Російською Федерацією спостерігається надлишок експорту над імпортом у такій технологічній категорії, як машини і устаткування; більше того, такий “розрив” між експортом та імпортом зростає за останні роки. Отже, євразійський напрямок характеризується більшою різницею у доданій вартості між національними і імпортованими товарами. Цей факт може свідчити про те, що євразійський напрямок забезпечує придбання українських товарів з більшою доданою вартістю. Але залишається питання: чи подальша євразійська інтеграція принесе додаткові вигоди до тих, що вже існують?

Зрозуміло, що дискусія навколо вибору інтеграційного вектора має виразну політичну компоненту, яка використовується передусім для отримання електоральних переваг. Йдеться не лише про ідеологічні відмінності між партіями лівої та правої орієнтації, які на практиці можуть отримувати фінансування з одних і тих самих джерел, а реальну мотивацію партійних спонсорів. Вочевидь, що різнопланові політичні сили в Україні, які представлено крупним капіталом, не поспішають радикально змінити швидкість і напрямок інтеграційного руху України. Так, у серпні 2012 р. Україна ратифікувала новий договір про зону вільної торгівлі з СНД. Серед основних переваг підписаної угоди можна зустріти не конкретні позитивні зрушення, а аморфні побажання на зразок “непідвищення ставок мита для товарів, для яких мито зберігається і незастосування подальших обмежувальних заходів для товарів” [7]. Разом із тим проблематика європейської інтеграції активно використовується як для отримання реальних переваг від доступу на європейські ринки, так і для здійснення психологічного тиску на російських партнерів.

Таблиця 1

Відношення обсягу експорту до обсягу імпорту України в регіональному розрізі для окремих товарних позицій

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
КРАЇНИ ЄС						
Продовольчі товари та сировина для їх виробництва	0,95	1,05	1,17	1,27	1,14	0,92
Мінеральні продукти	10,24	3,68	2,19	1,44	1,54	1,88
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	0,36	0,37	0,30	0,23	0,16	0,16
Деревина та вироби з неї	0,59	0,50	0,55	0,41	0,46	0,44
Промислові вироби	0,87	0,81	0,75	0,67	0,83	0,72
Чорні й кольорові метали та вироби з них	4,20	4,22	3,25	3,39	2,19	3,31
Машини та устаткування, транспортні засоби, прилади	0,16	0,14	0,17	0,17	0,35	0,32
Різне	0,74	0,90	0,89	0,54	0,79	0,56
РОСІЯ						
Продовольчі товари та сировина для їх виробництва	3,11	1,83	2,36	2,50	2,59	3,12
Мінеральні продукти	0,04	0,02	0,03	0,10	0,07	0,09
Продукція хімічної та пов'язаних із нею галузей промисловості	0,79	0,86	0,82	0,79	0,67	0,69
Деревина та вироби з неї	1,03	1,22	1,24	1,34	1,84	1,66
Промислові вироби	0,81	0,81	0,98	1,12	1,00	1,20
Чорні й кольорові метали та вироби з них	1,81	1,81	1,71	1,40	1,98	1,71
Машини та устаткування, транспортні засоби, прилади	1,10	1,11	1,42	1,58	2,09	2,14
Різне	0,73	0,96	1,61	1,05	2,56	2,29

Джерело: [1]

3. Мотивація інтеграційних процесів

Рішення про напрям зовнішньоекономічної інтеграції завжди базується на раціональних міркуваннях економічних агентів – резидентів національної економіки. Зазвичай політичний ринок аналізується за допомогою тих самих мікроекономічних інструментів, що використовуються для пояснення поведінки економічних агентів. Фірми максимізують прибуток, а домогосподарства обирають набір споживання, що максимізує корисність. Держава та її представники – політики – мусять діяти у відповідності з потребами індивідів та фірм. Бажання бути переобраним впливає на їх цільову функцію, змушуючи виконувати вимоги фірм або домогосподарств, що голосують та надають кошти на виборчі кампанії. Політики і чиновницька бюрократія, що переслідують цілі окремих груп бізнес-інтересів або виборців мотивовані переслідувати власний інтерес, що не відповідає загальному інтересу спільноти. Вибір між зоною вільної торгівлі і митним союзом відбувається на основі елементів пошуку ренти та лобювання [4, 5].

Участь у регіональному об'єднанні можна розглядати з позицій інституціональної економіки. Мінімальною вимогою до вступу у міжнародну організацію є умова, за якої виграш від перебування переважає витрати від участі в об'єднанні. Участь у ЄС, наприклад, можна вважати за допомогою інституціонального інструментарію “членством у клубі”, що дає можливість отримати “суспільний товар”. У ЄС такими товарами є “єдиний ринок” або “монетарна стабільність” (у випадку Європейського монетарного союзу) [2].

Школа конституційної економіки, яку представляє Дж. Б'юкенен, вивчає доцільність прийняття обмежень, які необхідно прийняти країні при вступі до міжнародної організації. Причинами передачі національних компетенцій на наднаціональний рівень є така мотивація: 1) зв'язуючи власні руки, уряд одночасно зв'язує руки країнам-партнерам, 2) водночас зовнішні обмеження зв'язують руки внутрішнім групам інтересів [2].

Такий підхід називається “міжнародна політична економія”, що є окремим напрямком у міжнародній економіці і отримав розвиток у 1970–1980 рр. Вчені, які віддали перевагу методам міжнародної політичної економії, використовують міждисциплінарний підхід, поєднуючи економіку і політичну науку. Оскільки держава як економічний агент відрізняється від інших учасників ринку – домогосподарств і фірм – здатністю втручатися у ринкові механізми, то її поведінку необхідно розглядати в окремій теоретичній конструкції. Міжнародна політична економія якраз є поєднанням двох сфер, які вивчаються економікою (виробництво і обмін засобами задоволення потреб) та процесу, що використовує владні повноваження [3].

Дуже часто зовнішньоекономічна інтеграційна політика базується на аргументах або фактах, що вже виявилися справедливими для групи країн. Так, традиційно потенційними кандидатами до створення інтеграційної економічної групи є країни, які географічно є сусідами і мають значні економічні зв'язки між собою, мають спільний рівень економічного розвитку ступінь зрілості ринкової економіки та поділяють спільні цілі економічного розвитку [6]. Навіть простий статистичний аналіз цих основних “підручникових” передумов економічної інтеграції переконує у більшій доцільності вибору інтеграційного напрямку для України у бік СНД.

4. Гравітаційна модель зовнішньої торгівлі України

Гравітаційна модель широко використовується для дослідження впливу інтеграції на зовнішньоекономічну торгівлю країн. Н. Айткен ще 1973 р. використав гравітаційну модель із включенням фіктивних змінних, що контролюють вплив на торгівлю країн ЄЕС від членства у ЄЕС і ЕАВТ [8]. Аналогічне рівняння використано для оцінки впливу монетарних союзів Е. Роузом, який отримав утричі вищий рівень зовнішньої торгівлі між країнами у випадку їх входження до монетарного союзу [9]. Дослідження Г. Де Грута, Г. Ліндерса, П. Рітвельда та У. Сабраманіана щодо інституційних детермінантів двохсторонніх торговельних відносин понад 100 країн за даними 1998 р., що використовує гравітаційну модель міжнародної торгівлі, доводить позитивний зв'язок інституціонального розвитку економіки і обсягів зовнішньої торгівлі [10].

Дослідження даних зовнішньої торгівлі України за 11 років (2001–2011 рр.) на основі гравітаційної моделі ідентифікувало ефекти створення і відхилення торгівлі з двома найбільшими регіональними об'єднаннями, до яких наша країна інтегрована у торговельній сфері:

$$\ln X_i = 0,681 \ln Y_i - 0,372 \ln D_i + 0,024 Adj - 0,052 EU + 0,182 CIS - 0,014 EFTA, \\ (51,91^*) \quad (-21,66^*) \quad (1,73^{***}) \quad (-3,25^*) \quad (12,89^*) \quad (-1,15) \quad (1)$$

де X_i – сума експорту та імпорту між Україною і торговельним партнером (млрд дол. США),

D_i – відстань між столицями України і країни-торговельного партнера (км),

Y_i – ВВП торговельного партнера України (млрд дол. США),

Adj – фіктивна змінна, що дорівнює 1, якщо торговельний партнер і Україна мають спільний сухопутний кордон,

$EU, CIS, EFTA$ – фіктивні змінні, що дорівнюють 1, коли торговельний партнер України входить до відповідно до ЄС, СНД та ЄАВТ³⁷.

Статистичною базою для оцінки регресійної моделі є бази даних Держкомстату (експорт і імпорт України) і Міжнародного валютного фонду (ВВП), а також он-лайн калькулятор географічних відстаней [12, 13, 14].

У динаміці розвитку експорту і імпорту України, якщо врахувати транспортні витрати і розмір торговельних партнерів, у середньому наша країна має на 5% менший рівень зовнішнього товарообігу з країнами ЄС і на 20% більший рівень торгівлі з країнами СНД. Дослідження базувалось на даних сумарного експорту і імпорту України у розрізі географічних партнерів. За результатами емпіричного дослідження з країнами ЄС Україна має ефект відхилення торгівлі, а з країнами колишнього Радянського Союзу – значний ефект створення торгівлі. Такий результат легко пояснити: у торгівлі з країнами СНД діє режим вільної торгівлі, хоча й із численними виключеннями, країни об'єднує історичний досвід спільної економічної та фінансової системи, власний позитивний вплив мають колишні зв'язки ще в рамках системи народного господарства СРСР та відсутність мовних перешкод. У торгівлі з ЄС, навпаки, існують значні торговельні нетарифні бар'єри, викликані відмінними системами стандартів і вимогами до технічних характеристик. Також режим торгівлі між Україною і ЄС є фактично напівлібералізованим, адже Євросоюз надає Україні преференції за Генералізованою системою преференцій.

Аналогічний аналіз зовнішньої торгівлі України за винятком торгівлі енергоносіями (стаття 27 класифікації Світової митної організації Harmonized Commodity Description and Coding System (версія H1)) [2] суттєво не змінює результати:

$$\ln X_i = 0,682 \ln Y_i - 0,364 \ln D_i + 0,018 Adj - 0,068 EC + 0,133 CIS - 0,002 EFTA. \\ (49,15^*) \quad (-20,03^*) \quad (1,21) \quad (-4,06^*) \quad (9,98^*) \quad (-0,18) \quad (2)$$

Як бачимо з рівняння (2), коефіцієнти при фіктивних змінних для торгівлі з країнами ЄС і СНД не зазнали суттєвих змін (коефіцієнт детермінації становив 0,7). Якщо виключити енергоносії з обсягів експорту й імпорту, позитивний торговельний ефект у торгівлі з СНД зменшився: відповідний регресійний коефіцієнт знизився до 0,133 (це відповідає збільшенню на 14% обсягів торгівлі між Україною і країнами СНД). Від'ємний коефіцієнт при змінній співпраці з ЄС став ще більшим (-0,068), показуючи, що в середньому Україна мала у 2001–2011 рр. менший рівень товарообігу з країнами ЄС на 6,8%.

Навіть якщо не брати до уваги торгівлю енергоносіями, Україна має у середньому вищі темпи торгівлі з країнами СНД, враховуючи фактори розміру ринку, транспортних витрат і географічної близькості. Таким чином, політична вмотивованість

³⁷ Коефіцієнт детермінації оціненої регресійної моделі становив 0,73, що засвідчує достатньо високу пояснювальну силу врахованих незалежних змінних.

інтеграції до Митного союзу на підставі поширеного міркування отримання “більш дешевих енергоносіїв” не має статистичних підстав.

З політичної точки зору сучасні обсяги зовнішньої торгівлі Україні в географічному і товарному розрізах свідчать про переваги пострадянського вектору. Але отримані результати необхідно інтерпретувати з точки зору перспектив довгострокового розвитку зовнішньої торгівлі. Від’ємні коефіцієнти при змінних торгівлі з ЄС свідчать, що рівень торгівлі України з цією групою країн є нижчий від деякого потенційного рівня, який дозволяє обсяг ринку ЄС і транспортні витрати, пов’язані з торговельними операціями. Отже, менший у середньому рівень торгівлі з країнами ЄС на 5-6% відображає саме тарифні і нетарифні бар’єри, що зберігаються між Україною і ЄС. План дій щодо угоди про Асоціацію Україна–ЄС мав на меті усунути існуючі торговельні бар’єри, але гармонізація стандартів як і загалом підписання торгівлі між Україною і ЄС гальмується з політичних причин. Одночасно, добробут нашої країни теж є нижчим за оптимальний рівень, що передбачається оціненою гравітаційною моделлю. І навпаки, вищий рівень торговельних зв’язків України з СНД, ніж той, що пояснюється розміром ринків СНД і транспортними витратами, засвідчує, що історично Україна все ще прив’язана до ринків збуту на пострадянському просторі. В рамках СНД діють все ще спільні за радянських часів технічні стандарти і ділова практика.

Цікавою є ідентифікація аналогічних ефектів створення і відхилення торгівлі на основі більш детальних даних експорту і імпорту – як у розрізі торговельних партнерів, так і в розрізі основних товарних груп. Товарна структура експорту і імпорту України взята на основі класифікації Світової митної організації Harmonized Commodity Description and Coding System (версія H1) [11]. Регресійний аналіз зовнішньої торгівлі України проведений окремо для 6 товарних груп (табл. 2).

За основу нової моделі було взято регресійне рівняння (1), яке доповнено змінними, що відповідають за інституційний розвиток партнерів ($\ln EFI_i$ і $\ln EFI_j$), а також ВВП на душу населення торговельних партнерів ($\ln Ypc_i$ і $\ln Ypc_j$). Для відображення розвитку інститутів використано Індекс економічної свободи фонду Heritage [15] (табл. 2).

На підставі емпіричних оцінок ідентифіковано такі торговельні ефекти: у середньому обсяги торгівлі України з країнами СНД більші, ніж ті, що пояснюються географічною відстанню і обсягом ринку. Отже, у цій торгівлі торговельні бар’єри мінімальні. Фіктивна змінна співпраці з ЄС має незначущий коефіцієнт у більшості товарних груп. Цей результат відмінний від результату регресійного рівняння (2) для 2001-2011 рр., де отримано від’ємний ефект. Отже, коефіцієнти при змінній ЄС у регресійних моделях за окремими товарними групами свідчать, що торгівля України з країнами ЄС поза тими обсягами, що пояснюються обсягом ринків торговельних партнерів, майже відсутня. Відповідно можна зробити висновок про збереження торговельних бар’єрів у торгівлі України і ЄС.

Для майже всіх торговельних груп коефіцієнти при змінних ВВП на душу торговельних партнерів є від’ємними. Це може означати, що Україна більше торгує з багатшими країнами. Коефіцієнти при змінних інституційного розвитку незначущі для товарних груп сільськогосподарської продукції, проте для інших груп є додатними і значущими. Отже, чим вище рівень інституційного розвитку України і країни-торговельного партнера, тим більшими є обсяги двосторонньої торгівлі. Таким чином підвищення місця України у рейтингу Економічної свободи повинно принести позитивний торговельний ефект.

Таблиця 2

Результати регресійного аналізу зовнішньої торгівлі України за товарними групами згідно з Harmonized Commodity Description and Coding System

	Машини і транспортні засоби	Метали	Хімічна продукція	Текстиль	Рослинні та тваринні продукти	Деревина і вироби з неї
$\ln Y_i$	0,772 ^{***}	0,638 ^{***}	0,761 ^{***}	0,662 ^{***}	0,512 ^{***}	0,729 ^{***}
$\ln Y_j$	0,459 ^{***}	0,546 ^{***}	0,607 ^{***}	0,490 ^{***}	0,409 ^{***}	0,351 ^{***}
$\ln D_i$	-0,581 ^{***}	-0,535 ^{***}	-0,589 ^{***}	-0,533 ^{***}	-0,306 ^{***}	-0,723 ^{***}
$\ln Inst_i$	0,126 [*]	0,142	-0,045	0,036	-0,133	0,203 ^{***}
$\ln Inst_j$	0,219 ^{**}	0,177 ^{***}	0,057	0,182 ^{**}	-0,062	0,224 ^{***}
<i>Year</i>	0,039	0,061	-0,028	-0,150	0,083	-0,018
$\ln Y_{pc_i}$	-0,169 ^{**}	-0,505 ^{***}	-0,179 ^{***}	-0,226 ^{**}	-0,124	-0,335 ^{***}
$\ln Y_{pc_j}$	-0,309 ^{***}	-0,155	-0,253 ^{***}	-0,302 ^{***}	-0,016	-0,204 ^{**}
<i>EU</i>	-0,060	-0,105	-0,043	0,127 [*]	0,015	0,004
<i>CIS</i>	0,197 ^{***}	0,154 ^{**}	0,128 ^{**}	0,232 ^{***}	0,217 ^{***}	0,115 ^{***}
<i>EFTA</i>	0,039	-0,061	-0,007	-0,077	-0,121 ^{***}	-0,042
R^2	0,57	0,39	0,49	0,42	0,45	0,48

Цей висновок має безпосередні наслідки для вітчизняної економічної політики. Насамперед Україні необхідно підвищити свободу ведення бізнесу, торгівлі, державних закупівель, зменшити корупцію для того, щоб розширити свої зовнішньоторговельні обсяги. Тоді Україна зможе підвищити вигреш добробуту від міжнародної торгівлі, не зважаючи на питання про регіональну економічну інтеграцію. Потенційно саме інтеграція до ЄС потенційно поліпшує рівень інституційного розвитку України, ніж інтеграція до СНД, що повинно позначитися збільшенням обсягів зовнішньої торгівлі.

5. Висновки

Проведений регресійний аналіз показав, що зберігаються значні тарифні і нетарифні бар'єри у торгівлі Україні і ЄС, а їх усунення збільшить обсяги двосторонньої торгівлі. Також отримано, що підвищення рівня інституційного розвитку і економічної свободи сприятиме збільшенню обсягів зовнішньої торгівлі України. Позитивний торговельний ефект у торгівлі між Україною і СНД, що ідентифіковано у загальній регресійній моделі зовнішньої торгівлі і моделях за товарними групами, може бути наслідком існуючих низьких торговельних бар'єрів у відносинах з країнами колишнього Радянського Союзу. Саме це створює підвалини для пропозицій подальшої інтеграції України у пострадянський простір. Політичний вибір щодо гальмування європейської інтеграції певним чином відповідає стану справ у сучасній зовнішній торгівлі України: промисловці, що збувають свою продукцію на пострадянському просторі "звикли" до цих ринків, а переорієнтація на більш вимогливі європейські ринки вимагає певних довгострокових капіталовкладень, що в умовах нестабільної політичної ситуації і несприятливого ділового клімату є ризикованим кроком. Загалом консервація питання про євроінтеграцію стає наслідком

ситуації, коли торгувати з пострадянськими країнами простіше. Навряд чи промислове лобі буде наполягати на інтеграції до європейського простору раніше, ніж буде втрачено існуючі переваги для торгівлі на пострадянському просторі. Природно зробити висновок, що питання про євроінтеграцію в принципі мало цікавить з економічної точки зору уряд, що контролюється впливовими бізнес-групами. Такий політекономічний підхід до сучасного вибору України більше відповідає інтересам промислових груп, ніж пересічних громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Платіжний баланс і зовнішній борг України. 1 квартал 2012 р. – К.: Національний банк України, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bank.gov.ua.
2. Molle, W. *Economics of European Integration*. – Aldershot, England: – Dartmouth Publishing Company Ltd, 2004. – 547 p.
3. Talani L. *European Political Economy*. – Ashgate Publishing Ltd, 2004. – 235 p.
4. Mayer W. Endogenous tariff formation // *American Economic Review*. – 1984. – No. 84. – P. 970-985.
5. Panagariya A., and Findlay R. *A Political Economy Analysis of Free Trade and Customs Unions* // *World Bank Policy Research Working Paper No. 1261*. – Washington: World Bank, 1994. – 34 p.
6. Киреев А. П. *Международная экономика*. В 2-х ч. / Киреев А. П. – М.: Международные отношения, Ч.1. 1997. – 416 с.; Ч.2. 2001. – 488 с.
7. Будет ли Украина свободна в зоне свободной торговли? // *Дело*. – 14 серпня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://delo.ua/ukraine/budet-li-ukraina-svobodna-v-zone-svobodnoj-torgovli-183145/>
8. Aitken, N. The effect of the EEC and EFTA on European Trade : A Temporal Cross-Section Analysis // *American Economic Review*. – 1973. – №. 63. – P. 881-892.
9. Rose, A. One Money, One Market: Estimating the Effect of Common Currency on Trade // *Economic Policy*. – 2000. – №. 30. – P.7-46.
10. De Groot, H.L.F., Linders, G.-J., Rietveld, P., and Subramanian, U. The institutional determinants of bilateral trade patterns // *Kyklos*. – 2003. – No. 57. – P. 103-123.
11. UN Comtrade Statistics. UN. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comtrade.un.org/>.
12. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
13. IMF World Economic Outlook Database. – Washington: IMF, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/01/weodata/index.aspx>.
14. Mapcrow Travel Distance Calculator [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mapcrow.info/>
15. Index of Economic Freedom. Heritage Foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritage.org/issues/economic-freedom/index-of-economic-freedom?query=Index+of+Economic+Freedom>